

PANORAMA ACTUAL DE LA INVESTIGACIÓ HISTÒRICA DE LA LITÚRGIA A CATALUNYA

Han provocat, naturalment, aquestes ratlles la fundació recent de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics (SCEL). Oportunament, diverses revistes donaren la notícia de la constitució de la nova societat; però allò que puguin dir les revistes no passarà de ser una senzilla informació. En canvi, voldria ara exposar els motius que han dut a la creació de la SCEL.

La causa principal a què la SCEL deu la seva existència és el fet que a Catalunya, i també fora d'ella, hi ha un nombre ben considerable d'estudiosos ocupats en la investigació científica de la història del culte cristià al nostre país. Pel que he anat constatant, no hi ha gaires països que disposin de tants investigadors en aquest sentit. Això, sens dubte, no es donaria, si Catalunya no oferís un veritable interès històric pel que fa a la litúrgia, és a dir, si la litúrgia i el culte, en general, no constituïssin aspectes importants en la seva història, i si, per altra banda, les fonts documentals corresponents no fossin notables i abundants. He intentat a un altre lloc¹ fer veure això en un dels caires particulars de la matèria que ens ocupa: el de la història de la litúrgia monàstica a Catalunya. Allí parlava jo d'un equip d'estudiosos en el camp de la història de la litúrgia en general. Veig ara que l'expressió «equip» no és ben exacte, perquè els estudiosos esmentats no han treballat ordinàriament en equip, com ho han fet i continuen fent-ho, en canvi, certs teòlegs pastoralistes en el mateix camp. Que sigui dit, amb tot, que allò que pretén la SCEL no és pròpiament formar un equip, sinó simplement agrupar o, almenys, acostar els estudiosos. Potser un tal acostament permetrà de coordinar una mica

¹ *Observacions metodològiques per a una història de la litúrgia monàstica a Catalunya a I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català*, vol. I (Santes Creus, 1967) 229-232.

més els treballs de tots i, si més no, oferirà la possibilitat d'un major intercanvi i d'una comunicació més viva, coses que trenquen l'isolament i estimulen la recerca.

Per justificar el que he dit fins ara voldria exposar, a continuació, en un assaig més que res bibliogràfic, l'estat actual de la investigació històrica de què tractem. Ens hem de limitar a la bibliografia més recent, particularment a la de la postguerra civil espanyola, tot i que haurem de fer alguna referència a treballs anteriors, als quals ens veiem encara en la necessitat de recórrer puix que no han estat superats per recerques més recents. Ultra la limitació cronològica, l'espai concedit a un article imposa altres limitacions. Els lectors entendran fàcilment que més enllà de la bibliografia indicada existeixen obres que no citarem aquí, com són altres repertoris documentals², catàlegs de manuscrits, estudis d'art i d'arqueologia, etc., als quals els historiadors de la litúrgia també han de fer recurs. A més, la SCCL, com preveuen els seus estatuts, estén el camp del seu interès als països limítrofs del principat de Catalunya: sovint cal fer-ho per entendre millor les nostres coses; aquí, però, ens limitarem només a les terres de parla catalana.

Dividiré l'exposició de la matèria en quatre parts: la primera tractarà de les fonts literàries, és a dir, dels llibres oficials del culte i dels textos paralitúrgics, així com de la música; la segona, de les famílies litúrgiques i dels diferents aspectes de la vida cultural, també de la paralitúrgica; la tercera, tractarà de l'heortologia i del culte dels sants; la quarta, finalment, serà dedicada a l'arqueologia pròpiament dita³.

² Potser serà útil fer referència aquí a un petit assaig recentíssim de J. M. Fernández Catón, *Necesidad de prever una legislación archivística post-conciliar para la conservación del patrimonio eclesiástico documental, artístico y de costumbres y tradiciones religioso-populares*, al *Boletín de la Dirección General de Archivos y Bibliotecas*, XVIII, N.º 105 (1969) 18-21. Observem que el director de l'Arxiu Diocesà de León, més que la conservació del tresor documental de cada parròquia, persegueix una altra finalitat amb aquest estudi: la de fer registrar detalladament la vida litúrgica i el costumari cultural de les parròquies perquè constin per a la història davant les transformacions del postconcili.

³ Emprem les següents abreviacions: AST = *Analecta sacra Tarraconensia*; HS = *Hispania sacra*; II CLM = II Congrés Litúrgic de Montserrat: mentre no indiquem el contrari, ens referim al vol. III: *Secció d'història* (Monestir de Montserrat, 1967); *Liturgica* 1, 2 i 3 = els vols. 7, 10 i 17, respectivament, de la col·lecció *Scripta et Documenta* (Montserrat, 1956, 1958 i 1966). De la bibliografia

I

LES FONTS DOCUMENTALS, EN GENERAL

- L. BATLLE PRATS, *Noticia de libros de la Catedral de Gerona (siglos XVI-XVIII)*, a HS 19 (1966) 131-141.
- Íd., *Notícies de llibres de monestirs benedictins del bisbat de Girona*, a AST 39 (1966) 283-290.
- A. FÀBREGA I GRAU, *Antics manuscrits litúrgics de la parròquia de Sant Genís de Vilassar (Barcelona)*, a «Archivum Latinitatis Medii Aevi» 26 (1956) 213-224.
- J. JANINI, *Hacia el inventario de manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España. Primeras etapas de un «Iter Hispanicum»*, a HS 14 (1961) 465-471.
- J. JANINI i J. M. MARQUÈS, *Manuscritos de la Colegiata de San Félix de Gerona*, a HS 15 (1962) 401-437.
- J. JANINI, *Los manuscritos del monasterio de Vallbona (Lérida)*, a HS 15 (1962) 439-452.
- J. JANINI i J. RICOMÀ, *Fragments litúrgicos del Archivo Histórico Diocesano de Tarragona*, a AST 38 (1965) 217-230.
- Íd., *Manuscritos latinos existentes en Poblet*, a *Miscellanea Populetana* [Scriptorium Populeti, 1] (1966) 209-228.
- J. M. MADURELL MARIMÓN i J. RUBIÓ BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona, 1955).
- F. J. MIQUEL ROSELL, *Manuscritos bíblicos y litúrgicos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, a «Estudios Bíblicos» 7 (1948) 257-292 i 8 (1949) 5-46.
- A. OLIVAR, *Notas sobre manuscritos*, a HS 8 (1955) 429-446 (vegeu particularment els capítols III i V d'aquest treball: *Manuscritos de la Iglesia de Elna i El fondo particular Capdevila Rovira, de Barcelona*).
- Íd., *Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII*, a II CLM (1967) 21-89.
- Íd., *Els manuscrits litúrgics de la Biblioteca de Montserrat* [Scripta et Documenta, 18] (Montserrat, 1969).

Més endavant, als llocs corresponents, citarem els treballs relatius a cada un dels tipus de llibre litúrgic i els pertanyents a les fonts literàries d'aspectes concrets de la litúrgia. Ja ha quedat

citada n'he anat publicant comentaris més amplis a la revista *Ephemerides liturgicae* i a *Archiv für Liturgiewissenschaft*.

dit que aquí no citem catàlegs o repertoris que no siguin específicament litúrgics, encara que n'hi hagi que continguin descripcions o informacions sobre les fonts en qüestió⁴. Amb tot, hem fet alguna excepció: així esmentem els estudis de L. Batlle, més d'un de J. Janini, un de J. M. Madurell i el meu publicat a HS 8, perquè són treballs especialment rics de contingut litúrgic.

Allò que ara ens importa, sobretot, és saber quin és l'estat actual del coneixement que tenim de les existències de les fonts i quines són les notícies i les descripcions impreses que en posem. A II CLM ja he anat indicant el material bibliogràfic corresponent a cada fons estudiat i espoliat; en aquell treball vaig intentar d'aplegar totes les notícies possibles dels manuscrits, no solament dels còdex, sinó fins i tot dels fragments, anteriors a l'any 1200. Representa una llista de més de 300 números que a hores d'ara podríem completar, particularment pel que fa als fragments⁵. Bé caldrà que en una data futura — Déu vulgui que no hagi de ser llunyana — continuï aquest repertori oferint l'inventari dels manuscrits dels segles següents; el material ja està recollit i, pel que avui dia sabem, no crec que les omissions en què pugui incórrer siguin gaire nombroses i notables. A mitjan any 1969 vaig lliurar al monestir de Poblet, per tal d'ésser editat a la miscel·lània a honor del Pare Finestres, publicada per aquest monestir (en curs d'impressió l'estiu del 1969), un registre descriptiu dels manuscrits litúrgics d'origen català conservats actualment a l'estranger; constitueixen un centenar de peces.

La llista bibliogràfica anterior revela l'obra important que està duent a terme el Dr. Josep Janini. El seu catàleg dels manuscrits de la Biblioteca Nacional de Madrid⁶ permet veure com són els centenars de descripcions, encara inèdites, que ha fet aquest investigador, l'obra del qual recorda la de Víctor Leroquais per a França; si les descripcions que aquest publicà són més extenses i minucioses, les que Janini ha aplegat per tota la Península Ibèrica⁷

⁴ Vegeu, per exemple, la llista que dono a la pàg. 25 del meu estudi publicat a II CLM. L'Arxiu de la Corona d'Aragó prepara un nou catàleg del fons manuscrit de Ripoll.

⁵ A Vic, Solsona, Urgell, Tarragona... hom està inventariant i descrivint bon nombre de fragments litúrgics reunits últimament.

⁶ J. JANINI, J. SERRANO, con la colaboración de A. M. MUNDÓ, *Manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional* (Madrid, 1969).

⁷ Cf. JANINI, a HS 14, 465 ss.

representen un instrumental de treball molt apreciable i l'autor no hauria de trobar-se amb les dificultats econòmiques, tan pròpies del nostre país, per poder donar al públic els seus catàlegs.

ELS SACRAMENTARIS I ELS MARTIROLOGIS

- M. S. GROS, *El «Missale Parvum» de Vic*, a HS 21 (1968) 313-377.
- J. JANINI, *El fragmento de sacramentario de San Juan de las Abadesas*, a AST 34 (1961) 223-230.
- Íd., *Los sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito*, a AST 35 (1962) 5-56.
- Íd., *Los fragmentos de sacramentarios existentes en Vich*, a HS 18 (1965) 385-409.
- Íd., *El sacramentario pirenaico ms. 41 de Tortosa*, a HS 19 (1966) 99-130.
- A. MUNDÓ i A. OLIVAR, *Fragments d'un curiós sacramentari-martirologi*, a «Spanische Forschungen der Görresgesellschaft», 1. Reihe, 21. Band (1963) 12-53.
- A. OLIVAR, *El fragmento de sacramentario ms. 819 de Montserrat*, a HS 1 (1948) 415-423.
- Íd., *Un fragmento de sacramentario inédito del Museo Episcopal de Vich*, a HS 2 (1949) 419-424.
- Íd., *El Sacramentario de Vich* [Monumenta Hispaniae sacra, serie litúrgica, vol. IV] (Barcelona, 1953).
- Íd., *Sacramentarium Rivipullense* [ibid., vol. VII] (Madrid-Barcelona, 1964).
- L. SERDÀ, *Los martirologios de la Marca Hispánica en la evolución litúrgica de la misma*, a «Ausa» 9 (1954) 387-389.
- Íd., *Fragmento de sacramentario del Museo Episcopal de Vich*, a HS 17 (1964) 231-236.

En qualsevulla regió els sacramentaris han d'atreure l'interès especial dels investigadors, perquè el sacramentari és la part del missal — recordem que conté igualment bona part del ritual — que ofereix més textos de composició original, és a dir, textos no bíblics, en contraposició al leccionari i a l'antifoner de la missa. És en els sacramentaris on apareix especialment l'esforç creador, autòcton, en proporcionar formularis de missa a la litúrgia romana, o sigui, a la litúrgia sobrevinguda, en les festes i memòries que sobreviuen de la litúrgia indígena primitiva. Molts d'aquests formularis — alguns d'ells compostos amb oracions romanes aprofitades i adaptades —, particularment els prefacs historiatos, els

quals a Catalunya comencen a desaparèixer al segle XII⁸, són interessants pel contingut històric o hagiogràfic i teològic.

Que la part de ritual conté molts elements hispànics antics, és cosa que s'ha anat fent molt evident. Ara; és mèrit principal de Janini, bon coneixedor tant de les fórmules visigòtiques com de les romanes, haver descobert elements hispànics fins i tot a l'eucologi de la missa. Altrament, les nombroses oracions i els prefacis no romans són peces originals del nostre clericat de procedència narbonesa i dels nascuts ja a la Catalunya reconquerida. Aquests últims es mostren extraordinàriament independents i lliures en la improvisació dels textos litúrgics, tant, que fins en esglésies geogràficament acostades trobem formularis distints de missa per a una mateixa festa o ocasió. Centres monàstics importants, com Ripoll, semblen haver fornit repertoris de fórmules als copistes.

Aquesta mateixa independència fa que, en imposar-se la litúrgia romana, hom combini, a Catalunya, les fonts gregoriana i gelasiana. Predomina, amb tot, ja abans del segle XII, uniformador, els fons gregorià en les combinacions que fan els copistes. Al segle XII s'anirà imposant universalment el tipus gregorià; això inutilitzarà els exemplars gelasians i els altres sacramentaris de composició híbrida, cosa que dóna una explicació de l'existència actual de tants fragments de còdexs destruïts, fragments, molts d'ells, interessants i que ajuden a veure com eren de lliures els amanuenses encarregats de la confecció de sacramentaris, a Catalunya, els segles IX, X i XI. Nous descobriments i noves anàlisis de fragments no faran més que confirmar aquesta constatació, especialment remarcada a Catalunya, país extrem del món cristià, independent també en l'arranjament de la litúrgia oficial imposada. És una independència i una llibertat que no apareixen, en un grau tan elevat, en els sacramentaris gelasians «del segle VIII», però que, malgrat tot, tenen certes afinitats (dependències) amb certs sacramentaris contemporanis de fora de Catalunya⁹.

Les edicions de dos grans còdexs del segle XI (Sacramentari

⁸ Cf. II CLM 86 s.

⁹ Vegeu, per exemple, les comparacions que fa amb el Sacramentari de Vic F. UNTERKIRCHER, *Il Sacramentario Adalpertiano: cod. Vindobonensis Ser. n. 206* [Collana di Monografie, edita dalla Società per gli Studi Trentini, XVI (Trento, 1966)].

de Vic, Sacramentari de Ripoll) han servit com d'instruments bàsics per a l'examen d'altres sacramentaris catalans i estrangers. El Sacramentari de Vic representa un ús catedralici; el de Ripoll, l'ús monàstic (d'abans de la reforma de Sant Víctor de Marsella); els de Tortosa són testimonis de la tradició de sant Ruf. També procedeix de Ripoll el «Missale Parvum», ms. 71 de la Biblioteca Capitular de Vic, del mateix segle XI; és un sacramentari, malgrat el seu títol tradicional. Mn. Gros, a qui deven una anàlisi detalladíssima d'aquest còdex, prepara un estudi semblant sobre el sacramentari gironí dels primers anys del segle XII, ms. Music. 420 de la Biblioteca de Catalunya.

L'existència d'un testimoni — curiós, únic — de la combinació d'un sacramentari i d'un martirologi, en la qual les misses van barrejades amb les notícies sobre els sants, ens ha obligat a tractar aquí conjuntament els sacramentaris i els martirologis. El text del martirologi del fragment editat per Mundó-Olivar pertany a un tipus híbrid, mescla de la tradició martiro lògica de Saint-Quentin i de Lió, amb elements del Martirologi de Florus. El martirologi més emprat a la Marca Hispànica durant la primera meitat de l'Edat Mitjana sembla haver estat el d'Adó; però aquest no tingué l'exclusiva¹⁰. Sobre els martirologis queden encara coses per precisar.

ELS LECCIONARIS DE LA MISSA

A. M. MUNDÓ, *El Commicus palimpsest París Lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya, a Litúrgica 1* (1956) 151-275.

Íd., *Un fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya, a II CLM* (1967) 173-188.

A. M. Mundó ha descobert els testimonis més antics tant del leccionari visigòtic com del romà a Catalunya. Cal advertir, això no obstant, que el palimpsest de París, escrit a una època anterior a l'existència de la Catalunya pròpiament dita (la lletra és del segle VIII o del IX) sembla originari de la Gàllia Narbonesa; però representa, probablement, l'ús pericopal propi del nord-est

¹⁰ Cf. II CLM 76.

de la Península Ibèrica o, si més no, s'hi deu acostar. El fragment romà (de principis del segle x) conservat a Tarragona, no pertany a un leccionari pur, sinó ja mixt, és a dir, fusionat —encara que d'una manera rudimentària — amb l'antifoner de la missa, un altre llibre cultual, aquest darrer, que té força testimonis a Catalunya, pendents encara d'una investigació aprofundida.

Posteriors als dos manuscrits citats, es conserven molts altres leccionaris i altres documents, com els homiliaris, per exemple, que manifesten els sistemes pericopals observats a Catalunya. Manca un estudi de conjunt d'aquestes fonts relativament abundants. El sistema pericopal més seguit durant la primera meitat de l'Edat Mitjana és, naturalment, el romano-franc. El text bíblic d'aquests manuscrits algunes vegades proporciona sorpreses ¹¹.

ELS MISSALS PLENARIS

- E. FORT COGUL, *El misal de Santes Creus del monestir de Gethsemani*, a «Boletín arqueológico» 62-63 (1962-1963) 25-32.
 A. M. MUNDÓ, *El «missal místic» o «mixt» a Catalunya*, a II CLM (1967) 190 s.
 A. OLIVAR, *Sobre un misal manuscrito procedente de Santes Creus*, a AST 38 (1965) 211-216.

Per missal plenari entenem el resultat històric de la combinació, en un sol llibre, dels elements fins ara comentats (sacramentari, leccionari, antifonari de la missa), combinació que té un paral·lel en el breviari. Aquesta fusió de llibres litúrgics en un sol volum ha merescut l'adjectiu de «mixt», tant en el llatí, com en el català medieval: «(liber) mistus, mixt, mist», corromput en «misticus, mistich». La denominació, opina Mundó, té origen català no és manllevada al llenguatge visigòtic.

La formació del missal s'anà fent d'una manera progressiva i irregular, com ho demostren també els manuscrits catalans. Els missals plenaris no es difongueren sinó durant la segona meitat de l'Edat Mitjana, substituint així, còmodament, la petita biblioteca sagrada, de maneig molt menys pràctic, que el sacerdot havia de dur a l'altar. Els missals es van anar enriquint amb una gran

¹¹ Cf. *ibid.*, 74 i 75, nota 13.

quantitat d'elements heterogenis, en les rúbriques, tant en el temporal com en el santoral, i en les misses votives, en l'ordinari i en el cànon, elements sovint bigarrats, que les reformes hauran de purgar o seleccionar. Això fa que el missal tingui una història complicada, com ho ha demostrat, en general, l'obra fonamental del Pare J. A. Jungmann, *Missarum Sollemnia*, i com ho demostra també, per a Catalunya, el llibre, encara no superat per una obra de síntesi millor, del Pare J. B. Ferreres¹². Com veiem, només un sol missal manuscrit de Catalunya ha interessat d'una manera particular als recercadors, i encara no és pròpiament el contingut litúrgic allò que ha cridat més l'atenció, sinó la procedència del còdex¹³.

ELS PROSERS-TROPER

A. MUNDÓ, *El proser-troper Montserrat* 73, a *Liturgica* 3 (1966) 101-142.

Si els estudis especialitzats sobre l'antifoner de la missa o sobre el gradual són inexistents aquests darrers anys a Catalunya, hi ha, en canvi, una descripció detalladíssima d'un prosari-tropari, descripció on s'addueixen molts altres manuscrits catalans (Catalunya és rica en aquests manuscrits musicals) i que per la seva importància obliga a dedicar-hi un apartat especial en les presents pàgines. Perquè l'estudi de Mundó, ultra les aportacions que ja fa a la ciència històrico-litúrgica, pot servir de patró i guia per a investigacions ulteriors. Aquells que s'ocupin dels manuscrits musicals en general (sobre els quals hem de tornar a parlar més endavant) faran bé de recórrer a aquest estudi de Mundó.

Així com fins ara hem tractat de les fonts que integren actualment el missal, anem ara a considerar els llibres litúrgics que han acabat formant un sol llibre: el breviari.

¹² J. B. FERRERES, *Historia del Missal Romano* (Barcelona, 1929).

¹³ B. LUYKX, *Der Ursprung der gleichbleibenden Teile der heiligen Messe (Ordinarium Missae)*, a *Liturgie und Mönchtum: Laacher Hefte*, Heft 29 (1961) 90, fa unes breus observacions sobre la introducció a Espanya de l'«ordo missae» franc, el qual s'infiltrà inclús en el ritu mossaràbic. No és segur que el Pare Luykx, ja que parla del segle XI, una època relativament tardana, es refereixi concretament a Catalunya. Promet tornar oportunament, amb un altre estudi, sobre «la conquesta litúrgica franca» d'Espanya.

L'ANTIFONER DE L'OFICI

- F. BONASTRE, *Una verbeta tarraconense en el «Antiphonarium-Responsoriale» de Montblanc*, a «Boletín arqueológico» 67-68 (1967-1968) (= Miscel·lània Sánchez Real) 185-189.
- L. BROU, *Séquences et tropes dans la liturgie mozarabe*, a HS 4 (1951) 40 s.

Vegeu també la bibliografia sota «Música».

No pas més que l'antifonari de la missa, el de l'ofici, del qual abunden els testimonis manuscrits a Catalunya¹⁴, ha merescut poca atenció per part dels investigadors. Dom Brou, com Bonastre, s'ocupa d'un detall d'aquests nostres llibres de cant; però si hem citat Brou és perquè aquest benemèrit coneixedor de la història de la litúrgia, particularment a la Península Ibèrica, presenta els «verbeta» catalans dels segles XI-XII, imitacions de les seqüències mossaràbiques pròpiament dites, és a dir, construïdes sobre un sol al·leluia amb melisme fragmentat, però més curt (cita exemples del famós antifonari de Sant Fèlix de Girona), com a supervivències possibles de les seqüències hispàniques, passades als llibres del ritu romà victoriós. Això és un detall, però important per a la història de la litúrgia a Catalunya.

Manquen més estudis sobre l'antifoner; em diuen, però, que J. M. Marquès prepara la publicació d'una anàlisi (i l'edició parcial, he de suposar) del còdex de la Col·legiata de Sant Fèlix de Girona. És un treball tant més esperat, com més podrà servir d'orientació per a l'estudi d'altres manuscrits del mateix contingut.

ELS LECCIONARIS, ELS HOMILIARIS I ELS PASSIONARIS

- J. AINAUD DE LASARTE, *Supervivencias del Pasionario hispánico*, a AST 28 (1955) 11-14.
- M. COLL i ALENTORN, *Un passionari hispànic en una crònica medieval catalana*, a II CLM (1967) 197-204.
- R. ÉTAIX, *L'homiliaire conservé au Museo Diocesano de Gerona*, a AST 34 (1961) 47-55.
- A. OLIVAR, *El leccionario «Sambola» reaparecido*, a HS 11 (1958) 175-183.

¹⁴ Cf. II CLM, 74.

Els leccionaris i els homiliaris, a la Catalunya medieval, com a molts altres llocs, anaven ordinàriament combinats en un sol llibre. Ja he tingut ocasió de fer constar les meves opinions provisionals sobre el contingut d'aquests llibres, és a dir, sobre la seva tradició a Catalunya¹⁵. En la seva descripció dels manuscrits litúrgics de Sant Genís de Vilassar, citada anteriorment, A. Fàbrega edita un fragment de leccionari de lletra carolina del segle x. Pròpiament, però, pel que fa als leccionaris, la investigació comparativa queda per fer. En els homiliaris, predomina el tipus del de Pau Diaca, amb petjades del d'Alà de Farfa, però amb l'existència d'exemplars antico-hispànics persistents. També en això caldria completar les recerques.

Pel seu contingut hagiogràfic, els passionaris ofereixen un interès especial. No s'en conserva cap de sencer a Catalunya; però els fragments (vegeu la llista que en dóna Ainaud) són bastant nombrosos i permeten fer comparacions i arribar a conclusions¹⁶. És un treball tant més fàcil de fer, com més disposem d'un bon instrumental bibliogràfic general. No hem posat a la llista precedent l'obra d'A. Fàbrega, *El Pasionario Hispánico*¹⁷, perquè no és específica de Catalunya; però és una obra capital, indispensable, per a l'estudi dels passionaris del nostre país durant tota l'Edat Mitjana, donada la persistència dels elements hagiogràfics antics.

LES BENEDICCIONS DELS LECTORS

- A. OLIVAR, *Serie de «benedictiones lectionum» en cod. Montserratensis 72*, a «Ephemerides liturgicae» 62 (1948) 230-234.
 Íd., *Les «benedictiones lectionum officii» d'après les documents de Montserrat aux environs de 1500*: *ibid.*, 63 (1949) 42-56.
 Íd., *Las «benedictiones lectionum» navideñas del Leccionario «Sambola»*, a HS 11 (1958) 180-183.
 Íd., *Las bendiciones de las lecciones nocturnales según un breviario manuscrito de Gerona*, a HS 14 (1961) 453-463.
 J. VIVES, *Série de «benedictiones lectionum» en un manuscrit de Sant Cugat*, a «Analecta Montserratensis» 9 (= Miscel·lània A. M. Albarreda, I, 1962) 265-268.

¹⁵ *Ibid.*, 74 s.

¹⁶ *Ibid.*, 75.

¹⁷ 2 tomos: Madrid-Barcelona, 1953 i 1955 [Monumenta Hispaniae sacra, vol. VII].

Potser el lector se sorprendrà en veure que dediquem un apartat especial a aquestes humils fórmules de benedicció, que avui dia tendeixen a desaparèixer. L'Edat Mitjana hi mostrà molta afeció, i d'ençà que Dom André Wilmart en publicà la llarga i antiga sèrie de Nonàntola, diversos liturgistes, particularment J. Leclercq, no han deixat de publicar-ne altres llistes. Ha estat una manera de col·laborar a la reunió d'un «corpus benedictionum», preparat per l'abbé G. Beyssac, els papers del qual han quedat per publicar. A més de la bibliografia esmentada, tracten també de les benediccions en qüestió o en publiquen J. B. Ferreres, *El Breviario*, I, pp. xli i 189-191; E. Bayerri, *Los códices medievales de la catedral de Tortosa* (Barcelona, 1962); A. Olivar, *Els manuscrits litúrgics de la Biblioteca de Montserrat*, 96 s.; Janini-Ricomà, *Manuscritos latinos existentes en Poblet*, 219, els quals editen una sèrie que quasi s'identifica amb la llista cistercenca publicada per Dom Leclercq¹⁸; i Janini, HS 15 (1962) 442 (folis 177-178 del ms. 2 de Vallbona). És interessant igualment de confrontar les benediccions de Sant Cugat amb les de Montserrat del temps de l'abat Cisneros. Encara una observació: la relativa freqüència amb què hom troba sèries nadalenques va potser relacionada amb el fet que els homiliaris contenen — cosa excepcional —, a més de l'homilia, les lectures del primer (i del segon) nocturn de la solemnitat de Nadal.

ELS BREVIARIS

- J. LEMARIÉ, *Le Bréviaire de Ripoll* [Scripta et Documenta, 14] (Montserrat, 1965).
- J. M. MADURELL MARIMÓN, *Juan Rosenbach y la edición del Breviario Tarraconense de 1552*, a «Boletín arqueológico» 52 (1952) 262-272.
- J. MUNTÉ VILÀ, *El «Breviarium» del patriarca Pedro de Urrea*: *ibid.*, 57 (1957) 22-27.
- R. B. R., *Un còdex litúrgic pobletà del segle XIII*, a *Poblet*, 1 (1947) 12-25.
- A. J. SOBERANAS LLEÓ, *Notas sobre dos manuscritos tarraconenses de la Biblioteca Central. I. El salterio del patriarca Juan de Aragón (1301-1334)*, a «Biblioteconomía» 15 (1958) 135-138.

¹⁸ J. LECLERCQ, *Manuscrits Cisterciens dans les bibliothèques d'Italie*, a «Analecta Sacra Ordinis Cisterciensis» 5 (1949) 103.

El breviari de Pere de Urrea és el núm. 5.473 del *Gesamtkatalog* dels incunables. No hem apuntat aquí la bibliografia relativa al cèlebre Breviari del rei Martí l'Humà: París, Biblioteca Nacional, fons Rothschild, 2.529; hom s'ha ocupat d'aquest precíus còdex quasi exclusivament des del punt de vista artístic¹⁹. La Biblioteca Nacional de París, que conté el fons estranger més ric en manuscrits litúrgics procedents de Catalunya, conserva diversos saltiris en català, dels quals tenim bones descripcions degudes a P. Bohigas²⁰, i breviaris, dos d'ells, almenys, sumament importants per a la història de la litúrgia a Catalunya i en general: són els mss. Lat. 742 (Breviari de Ripoll) i fons Baluze, t. 372, descripció detallada, aquest últim, d'un breviari perdut de Sant Miquel de Cuixà, segurament del segle XIII; aquesta descripció, feta l'any 1649 pel monjo Guillem Costa, fou publicada i comentada per Pere Pujol i Tubau²¹. L'existència d'aquest treball i, més encara, de l'obra conscienciosa de Dom Lemarié, així com d'altres obres fonamentals sobre el breviari en general²² de què disposem, fan que els nostres coneixements sobre el breviari a Catalunya siguin relativament bons, tot i que, en la història general del breviari, queda encara molt a fer. En aquesta història general, l'obra de Lemarié prestarà, sens dubte, serveis molt útils. Diguem encara que l'obra que el Pare J. B. Ferreres publicà sobre el breviari²³, no menys que la seva *Historia del Misal Romano*, manlleva molts elements a les fonts medievals catalanes. En resum: en el camp de la investigació a Catalunya, el breviari, síntesi de tot l'ofici diví, ha estat més afortunat que el missal.

¹⁹ En dono la bibliografia en el meu estudi sobre els manuscrits litúrgics catalans conservats a l'estranger.

²⁰ P. BOHIGAS, *El repertori de manuscrits catalans de la Fundació Patrot*, a «*Estudis universitaris Catalans*» 15 (1930) 92-139. Bohigas tracta també d'aquests i altres manuscrits que ens interessin, a la seva obra monumental *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana* (Barcelona, 1960).

²¹ P. PUJOL I TUBAU, *El Breviari de Cuixà*, a «*Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*» 6 (1920-1922) 329-340.

²² S. BÄUMER, *Geschichte des Breviers* (Freiburg de Brisgòvia, 1895); millor encara, l'edició francesa preparada per R. BRON, *Histoire du Bréviaire* (París, 1905); P. BATIFFOL, *Histoire du Bréviaire Romain* (París, 1911); P. SALMON, *L'office divin* [Lex Orandi, 27] (París, 1959); id., *L'office divin au Moyen Age* [Lex Orandi, 43] (París, 1967).

²³ J. B. FERRERES, *El Breviario y las nuevas rúbricas según la novísima reforma decretada por Pio X*, tomo I: *El Breviario* (Madrid, 1914).

TEXTOS DE CÒMPUT

- A. CORDOLIANI, *Los manuscritos de cómputo eclesiástico en las bibliotecas de Barcelona*, a AST 23 (1950) 103-130.
 Íd., *Inventaire des manuscrits de comput ecclésiastique conservés dans les bibliothèques de Catalogne (avec notes sur les autres manuscrits de ces bibliothèques)*, a HS 4 (1951) 359-384 i 5 (1952) 121-164.

Cordoliani és un especialista en matèria de còmput eclesiàstic, és a dir, en aquells textos cronològics que tan sovint acompanyen els llibres litúrgics. En els seus viatges de recerca per les biblioteques d'Europa, Cordoliani ha dedicat una particular atenció a les de Catalunya. Hem d'agrair-li que no s'hagi limitat a examinar els manuscrits de còmput; dóna abundants notícies sobre els fons en general i sobre molts còdexs en particular, especialment sobre els litúrgics, com és natural²⁴. Les taules i altres textos de còmput litúrgic es troben molt en breviaris i saltiris, per això en tractem aquí. Cordoliani, interessat pels resultats universals de les seves indagacions, no ha donat, pel que veig, una conclusió particular de l'estudi que ha fet de les fonts catalanes.

Anem a tractar, seguidament, d'una altra classe de llibres litúrgics: del pontifical i del ritual.

ELS PONTIFICALS

- R. BARRIGA, *La consagración episcopal en el Pontifical de Roda (Osca)*, a AST 38 (1965) 3-58.
 Íd., *El ritu del baptisme en el Pontifical de Roda*, a II CLM (1967) 205-224.
 M. S. GROS, *Las órdenes sagradas del pontifical ms. 104 (CV) de la Biblioteca Capitular de Vic*, a HS 17 (1964) 99-133.
 Íd., *El ordo romano-hispánico de Narbona para la consagración de iglesias*, a HS 19 (1966) 321-401.

²⁴ Entre els manuscrits de Barcelona hom podria citar també el tractat sobre el còmput pasqual «Cum omnes apostoli ex hoc mundo transissent...», contingut en el còd. 228 de l'Universitat de Barcelona (un manual sacerdotal miscehàni, del segle x), 89-91 v: cf. F. MIQUEL ROSELL, *Manuscritos patristicos existentes en la biblioteca de la Universidad de Barcelona*, a AST 17 (1944) 39 s. Miquel no identifica aquesta peça literària, editada per A. Wilmart, *Un nouveau texte du faux concile de Césarée sur le comput paschal*, a «Analecta Regimensia» del mateix autor [Studi e Testi 59] 19-27; vegeu també G. MORIN, *L'homélie de Burchard de Würzburg*, a «Revue bénédictine» 13 (1896) 109 s.

J. RIUS SERRA, *Bendiciones episcopales de un manuscrito de Roda*, a HS 10 (1957) 161-210.

La presència de bons testimonis —encara que rars— dins de Catalunya i a la seva perifèria ha donat peu a aquests recents estudis, realitzats amb competència i seriositat. Hi ha coadjuvat, certament, l'existència d'un material bibliogràfic modern²⁵, que permet fer un treball comparatiu fàcil. A més, els pontificals són uns llibres molt interessants des del punt de vista històrico-litúrgic, en tant que acumulen, com pocs altres, a Catalunya, elements heterogenis: romano-gal·licans, franco-germànics i hispànics, amb peces originals. Hem de retrobar aquestes barreges, tan característiques de la nostra terra, en parlar del ritual, que és un tipus de llibre litúrgic estretament emparentat amb el pontifical. El Pontifical de Roda (ms. 16 de l'Arxiu Capitular de Lleida) és un document preciós, del qual fins ara només teníem edicions parcials²⁶. Dom Romà Barriga prepara l'edició íntegra del manuscrit, mentre Mn. Gros reconstrueix l'ordo baptismal de Narbona, datable de vers l'any 913 i prototipus dels ordines catalans.

ELS RITUALS

- D. CODINA, *El ritual del matrimoni del manuscrit 142 del Seminari de Girona*, a II CLM (1967) 225-228.
- A. FRANQUESA, *El ritual tarraconense*, a «Liturgia» (Silos) 13 (1958: número extraordinari: *Estudios sobre el ritual*) 193-204.
- Id., *El ritual tarraconense*, a *Liturgica* 2 (1958) 249-298 i 483 (és una ampliació de l'article anterior).
- Id., *Elementos visigóticos en el ritual tarraconense*, a HS 11 (1958) del segle XVI, a HS 11 (1958) 107-123.
- Id., *Particularismes catalans en els rituals*, a II CLM (1967) 91-102.
- A. GRIERA, *La administración del viático a los enfermos, según el Ritual de San Cugat del Vallés, probablemente del siglo XIII*, a *Congreso Eucarístico Diocesano de Barcelona* (Barcelona, 1945) 307-310.

²⁵ M. ANDRIEU, *Les Ordines Romani du haut moyen âge* (Louvain, 1930-1948); id., *Le Pontifical Romain au moyen âge* [Studi e Testi, 86-88 i 99] (Ciutat del Vaticà, 1938-1941); C. VOGEL, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle* [Studi e Testi, 226] (Ciutat del Vaticà, 1963).

²⁶ Des que J. B. Altisent, *Pontifical de Roda*, a AST 2 (1926) 523-551, edità els folis 1-17, o sigui, el ritual d'ordenacions.

- J. GROS, *La administración de la eucaristía en los rituales españoles*: ibid., 121-133.
- P. PUJOL, *El ritu de l'administració del viàtic en el Ritual Urgellità de l'any 1617*, a AST 28 (1955) 303-312.
- J. SERRA VILARÓ, *Viàtic solemne*, a AST 28 (1955) 313-319.
- A. SINUÉS RUIZ, *Sobre las ceremonias de la incensación y de la paz ante los Reyes Católicos (apunte para la historia de la liturgia)*, a «*Scrinium*», fasc. IV-VI (Barcelona, 1952) 77-79.
- J. M. SUSTAETA, *El Manual Valentino de Sacramentos*, a «*Liturgia*» 13 (Silos, 1958) 205-234.

Aquí cal recordar allò que ja hem dit a propòsit dels sacramentaris: que aquests contenen també, com en apèndix, part del ritual; és a dir, és en els sacramentaris on trobarem els testimonis manuscrits més antics del llibre litúrgic de què tractem ara.

Hem tingut la sort que diversos especialistes tractessin, aquests darrers anys, punt concret del ritual²⁷ i que no manquessin, per altra banda, estudis generals, com els del Pare Franquesa.

La història del ritual, a Catalunya, va lligada — com també ja hem insinuat — a la del pontifical; però el ritual, llibre usat pel simple prevere en l'administració dels sacraments als fidels, reflecteix potser encara més la vida religiosa popular. En els documents més tardans, ens trobem amb la llengua vernacla emprada en el culte, amb uns textos — alguns d'ells plens d'encant — que interessin a més investigadors que als litúrgistes sols.

És, a més, en el ritual, on hom s'adona bé, com en pocs altres llocs, de la persistència de la litúrgia indígena primitiva: l'antico-hispànica. Això és un fenomen històric que té la seva explicació ben humana: difícilment la litúrgia romana, introduïda al país, pogué vèncer les resistències naturals que els costums oposaren — i sempre oposen — a tota innovació. La missa romana, nova a Catalunya, en una època en què el sacrifici eucarístic és presenciat des de lluny, sense una participació gaire activa o gens per part del poble, no oferia dificultats en aquest sentia. També era

²⁷ És molt digna de notar la comunió amb les dues espècies practicada, molt entrat el segle XIII, al monestir de Sant Cugat. Serra i Vilaró transcriu i comenta usos tarragonins. No comprenc per què P. Pujol ha fixat la seva atenció en el ritual d'Urgell del 1617; n'hi ha de més antics, però potser aquest té un interès especial. Les cerimònies comentades per Sinués són les que tingueren lloc a la missa solemne a la qual assistiren els reis catòlics, a Barcelona, el dia de sant Jordi del 1493.

dita en llatí, la missa, mentre el poble s'allunyava cada cop més d'aquesta llengua reservada als clergues i als savis i mentre s'anaven formant, cada dia amb més precipitació, les llengües neoromàniques, el català en el nostre cas. En canvi, la gent vivia més de prop certs sagraments, particularment la celebració del matrimoni, la unció dels malalts i els funerals. Els nuvis bé havien de ser preguntats en el propi idioma i els malalts i moribunds bé havien de ser confortats amb un llenguatge comprensible, i, per altra banda, no era factible de canviar, així com així, els usos tradicionals dels moments sagrats de la vida dels homes: el ritu del casament i el dels enterraments, per exemple. Tinguem present encara que els llibres litúrgics romans eren summament parcs en la part de ritual al temps que els clergues narbonesos els portaren a Catalunya, cosa que feia que els sacerdots, indígenes o sobrevinguts, es veiessin en la precisió d'haver d'improvisar, recurrent, com és natural, als formularis indígenes, als del país, o sigui, als visigòtics. Les combinacions que d'aquests procediments sortiren són més o menys lliures en cada una de les fonts conegudes, les quals, per això, no sempre resulten fàcils de comparar. Els usos franco-romans s'anaren imposant, però el ritu visigòtic mai no fou exterminat del tot. En aquest aspecte encara queden estudis per fer, i en altres aspectes igualment, perquè els rituals catalans forneixen matèria abundant i variada als investigadors.

Els rituals guarden estreta relació amb els costumaris, dels quals hem de tractar en la part següent del nostre treball. La diferència principal entre el ritual i el costumari radica en el fet que aquest últim no pertany al grup dels llibres que hom fa servir pròpiament durant les mateixes funcions del culte²⁸. Però els costumaris són també, en gran part, l'expressió de la vida religiosa del poble no estrictament litúrgica; reflecteixen els costums entorn del culte oficial de les esglésies; per això els considerem, separats dels rituals, en una segona part.

Però potser és escaient que, abans de començar aquesta segona part, tractem, no ja d'un altre tipus de llibre litúrgic, sinó de quelcom d'inherent a molts d'ells, de quelcom d'important en les celebracions del culte: la música.

²⁸ Reconeixem, per això, que articles com els de Serra i de Sinués poden pertànyer potser més aviat a la segona part d'aquest treball.

LA MÚSICA

- H. ANGLÈS, *La música española desde la Edad Media hasta nuestros días. Catálogo de la exposición histórica celebrada en conmemoración del primer centenario del nacimiento del maestro F. Pedrell (18 mayo-25 junio 1941)* (Barcelona, 1941).
- F. BALDELLÓ, *Los órganos de la catedral de Barcelona: breve reseña histórica*, a «Scrinium», fasc. IV1VI (1952) 105-190.
- P. BOHIGAS, *Les miniatures dels cantorals de Pedralbes*, a *Miscelánea en homenaje a Mons. H. Anglès* (Barcelona, 1958 i 1961: 2 vols. amb paginació seguida) 135-160.
- J. M. MADURELL-J. M. LLORENS CISTERÓ, *Documentos de archivo: libros de canto (siglos XIV-XVI)*, a «Anuario musical» 11 (1956) 219-232.
- B. M. MORAGAS, *Transcripció musical de dos himnes*, a *Miscelánea en homenaje a Mons. H. Anglès*, 591-598.
- A. M. MUNDÓ, *Nous manuscrits amb notació catalana arcaica*, a II CLM (1967) 188-190.

És útil que també ens referim a la comunicació del mateix A. Mundó, *Un fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya*, citat a propòsit dels leccionaris i que, a II CLM, precedeix immediatament l'article mencionat aquí. Aquests articles de Mundó, com també el treball que publicà sobre la *Datación de los códices litúrgicos visigóticos toledanos*, a HS 18 (1965) 1-25, han fet no solament progressar la ciència paleogràfica, sinó que em semblen decisius per a la història litúrgica, perquè proposen, amb arguments seriosos i convincents, a la meua manera d'entendre, una nova ordenació cronològica de les fonts litúrgiques proveïdes de neumes. Altrament hem de reconèixer que la postguerra espanyola no ha tingut la sort de trobar continuadors per a les importants recerques iniciades — i més que iniciades — per personalitats en el camp de la investigació, com foren Dom Maur Sablayrolles i Dom Gregori Sunyol, i com contínua essent-ho Monsenyor Higiní Anglès. Encara els historiadors liturgistes ens servim de la *Introduction à la paléographie musicale gregorienne*, del Pare Sunyol, i de *La música a Catalunya fins al segle XIII*, de Monsenyor Anglès, ambdues obres aparegudes l'any 1935, com de repertoris preciosos de fonts i com d'instruments de treball plens d'indicacions històriques. Però aquestes obres no han esgotat pas

els seus temes. Com els nostres lectors poden veure, la major part dels títols indicats a la nostra llista bibliogràfica toquen la litúrgia només en un sentit molt ample. Catalunya — com ja hem vist en parlar dels antifoners, dels prozers-troppers i d'altres llibres — és un país interessant des del punt de vista litúrgico-musical. Mereixeria més investigadors en aquest aspecte als nostres dies. Sabem que no falta gent jove ben formada sota el guiatge, per exemple, del mateix Mons. Anglès; però una cosa és tenir una bona formació i una altra ser investigador (o, almenys, tenir temps per investigar).

II

Així com la primera part ha estat consagrada a la consideració de les fonts documentals, aquesta segona part està dedicada a les grans línies de la història del culte. Comencem per la litúrgia primitiva del país, és a dir, per la més antiga que coneixem, la visigòtica o antico-hispànica, perquè la litúrgia del període previ-sigòtic ha deixat poquíssims rastres a Catalunya, rastres, però, que bé caldria aplegar i estudiar millor del que s'ha fet fins ara.

LA LITÚRGIA VISIGÒTICA

- A. M. MUNDÓ, *El Comicus palimpsest Paris Lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya*: article citat a propòsit dels leccionaris.
- J. VIVES, *Oracinal Visigòtico* (Edición crítica). Estudio paleográfico de los códices por J. Claveras [Monumenta Hispaniae sacra, serie litúrgica, vol. 1] (Barcelona, 1946).

Ha calgut tornar a citar l'article d'A. Mundó sobre el palimpsest visigòtic de París, perquè aquest estudi és fonamental pel coneixement dels orígens del ritu hispànic. Cal cercar aquests orígens, sembla, precisament a la Hispània Narbonesa i a la Tarraconesa. No menys fonamental és l'edició del còdex 89 de la Biblioteca Capitular de Verona, realitzada per Mons. Vives, l'antiquíssim oracional de procedència (origen?) tarragonina.

No esmentem altres precioses aportacions del mateix A. Mundó

en el camp de la investigació litúrgica visigòtica, perquè aquestes afecten la Hispània en general, no Catalunya en concret. És per aquesta mateixa raó que queden sense citar aquí els treballs d'altres especialistes catalans en la mateixa matèria, com són V. Janeras i, sobretot, J. Pinell.

El lector recordarà que anteriorment, en parlar dels sacramentaris i dels rituals, hem parlat del ritu visigòtic, en considerar les seves supervivències en la litúrgia romana importada a Catalunya. Aquell que s'interessi pel ritu hispànic antic haurà de tenir també en consideració la bibliografia que citem a continuació mateix.

LA INTRODUCCIÓ DEL RITU ROMÀ A CATALUNYA

- J. JANINI, *Los sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito*, a AST 35 (1962) 5-56.
- A. OLIVAR, *Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII*, a II CLM (1967) 21-89.
- L. SERDÀ, *Inicios de la litúrgia romana en la Cataluña vieja*, a HS 8 (1955) 387-394.
- Íd., *La introducció de la litúrgia romana a Catalunya*, a II CLM (1967) 7-19.

Els dos primers estudis ja foren citats anteriorment, i encara n'hauríem haguts de citar d'altres, perquè també hem tingut ja ocasió de recordar les resistències que el ritu visigòtic oferí al romà quan els clergues narbonesos introduïren l'últim a Catalunya. Janini, repetides vegades, i jo mateix en les introduccions a les edicions dels sacramentaris de Vic i de Ripoll, i altres autors, ens hem ocupat de les esmentades resistències i de la manera com el ritu romà s'anà obrint pas a la Marca Hispànica o a la Catalunya primitiva. Aquest obrir-se pas de la litúrgia romana, que fou lent, és un dels aspectes històrics més interessants — crec jo — de la nostra història, pel que això representa per part de l'autoc-tonisme, real, del país, i també perquè la litúrgia romana — europea, universal — obrí unes portes a Catalunya vers un europeisme, un universalisme que fou característic, durant l'Edat Mitjana, en aquesta part de la Península Ibèrica.

El canonge Serdà és un especialista en la qüestió; els seus arti-

cles, però, no són més que petits tasts del que és la seva voluminosa tesi doctoral, defensada a la Universitat Gregoriana i que ha romàs inèdita.

LA LITÚRGIA MONÀSTICA

- A. OLIVAR, *Observacions metodològiques per a una història de la litúrgia monàstica a Catalunya*, a *I Col·loqui d'Història del Monacisme Català*, I (Santes Creus, 1967) 229-232.
- J. J. PIQUER y JOVER, *Etapas progresivas de la vida cisterciense. Ensayo sobre liturgia y usos de los monasterios de monjas*, a *AST* 40 (1967) 25-63.

Que els centres monàstics, amb més recursos, algunes vegades, que les catedrals, jugaren un paper decisiu en la plasmació de les formes litúrgiques a Catalunya (el monestir de Ripoll, per exemple), em sembla fora de dubte. Però caldria demostrar-ho millor del que hom ha fet fins ara. Manca un estudi de síntesi i fins manquen les investigacions prèvies suficients. Jo m'he esforçat — encara que ho he fet molt breument, en una senzilla comunicació — a indicar alguns mètodes de procediment, sobretot pel que fa al tractament de les fonts de la litúrgia monàstica, concepte una mica relatiu, però històricament real, perquè, de fet, els monestirs pròpiament dits tenien la seva litúrgia.

Hem apuntat l'article de Piquer, perquè aquest bon coneixedor de la vida monàstica femenina a Catalunya usa documents manuscrits i impresos de cenobis catalans (Vallbona, Valldonzella).

És en els costumaris on apareixen d'una manera especial els particularismes de les comunitats monàstiques. Els tractarem a continuació, tant els costumaris monàstics com els de les esglésies no regulars.

ELS COSTUMARIS

- A. DURAN GUDIOL, *La Regla del monestir de Santa Maria de Sirena*, a *Monastica* 1 [Scripta et Documenta, 12] (Montserrat, 1960) 135-191.
- E. FORT, *L'abat Padró de Santes Creus i els seus «Officia aliquarum festivitatum»*, a *II CLM* (1967) 271-277.

- J.-G. GIGOT, *Convention pour le sacristan d'Ille-sur-Tet (12 août 1614)*, a CERCA, Cahiers d'Études et de Recherches Catalanes d'Archives 37-38 (1967) 216-226.
- Liturgia eucarística en un sínodo barcelonés del siglo XIII*, a *Scrinium*, fasc. IV-VI (1952) 73-75.
- P. LLABRÉS MARTORELL, *Un vestigi de concelebració a la missa pontifical del bisbe de Mallorca*, a II CLM (1967) 257-264.
- J. M. MADURELL MARIMÓN, *La consuetud de la parròquia de Sant Feliu de Codines, de 1756*, a AST 39 (1966) 71-85.
- A. MASIÀ, *Manuscrito denominado «Libro de Calzada»*, a AST 22 (1949) 93-102.
- A. PLADEVALL i J. M. PONS GURI, *Particularismes catalans en els costumaris dels segles XIII-XVIII*, a II CLM (1967) 103-159.
- M. RIU, *Una consuetud monàstica catalana de la fi del segle XVII*, a II CLM (1967) 229-244.
- A. J. SOBERANAS, *Un manuscrito tarraconense: la «Consuetud» del arzobispo Ximeno de Luna (1317-1327)*, a «Biblioteconomía» 17 (1960) 37-41.
- A. TOMÁS ÁVILA, *El culto y la liturgia en la catedral de Tarragona (1300-1700)* [Instituto de Estudios Tarraconenses «Ramón Berenguer IV»: Sección de Arqueología e Historia, publicación n.º 28] (Tarragona, 1963).
- Íd., *Algunes aportacions tarraconines a la història de la penitència*, a II CLM (1967) 245-256.
- J. VINCKE, *Liturgische Aspekte am aragonesischen Königshof um 1400*, a «Spanische Forschungen der Görresgesellschaft» 22 (1965) 217-222.

La bibliografia és abundant perquè també ho són els documents i perquè la matèria ofereix els aspectes més rics²⁹. Els costumaris reflecteixen no solament la vida del culte, sinó també la pietat general del poble. Afegim-hi que les consuetes ens informen fins i tot d'aspectes que no tenen res a veure amb la vida religiosa; per elles sabem, per exemple, bastantes coses de la vida econòmica del país. En una paraula, són una font inesgotable de recerques.

Per a tota investigació ulterior és bàsic el treball conjunt de Mn. Pladevall i de l'advocat Pons Guri. La relació de consuetes que afegeixen, en forma d'apèndix, al seu treball, és un instru-

²⁹ Per a València hom consultarà encara amb profit la sèrie d'articles publicats per V. RIPOLLÈS, *La litúrgia de Setmana Santa a la catedral de València en el segle XV*, a «Vida cristiana», any xiv, 13 (1926-1927) 128-124, 164-171 i 211-214.

ment de primer ordre, i tot l'estudi marca una nova etapa en la investigació dels costumaris a Catalunya.

Tenim, a més de les consuetes, altres testimonis de la pietat popular catalana, de les comunitats i dels individus, més o menys relacionada amb la litúrgia: sortint d'ella i retornant-hi. Considerarem, a continuació, alguns estudis sobre textos paralitúrgics.

TEXTOS PARALITÚRGICS

- C. BARAUT, *Textos homilètics i devots del Llibre Vermell de Montserrat*, a AST 28 (1955) 25-44.
- P. BOHIGAS, *Petita contribució a l'inventari d'obres catalanes de pietat popular anteriors al segle XIX*, a AST 28 (1955) 355-368.
- A. CAZES-H. M. MIRET, *Une «prière universelle» en Conflent au XIVe siècle*, a «Studia monastica» 10 (1968) 125-132.
- V. RIPOLLÉS, *Epístola farcida de Navidad*, a «Boletín de la Real Sociedad Castellonense de Cultura» 22 (1946) 127-166.
- Íd., *Epístola farcida de san Esteban. Planchs de Sant Esteve*: ibid., 25 (1949) 130-148.
- J. VIVES, *Oficio rítmico mariano en el Leccionario de Solsona*, a *Miscelánea en homenaje a Mons. H. Anglès* (Barcelona, 1958-1961) 959-963.

Cal completar la llista precedent amb una bona part de la bibliografia que citarem a l'apartat següent. Altres publicacions fan conèixer altres textos; així, per exemple, l'apèndix a Olivar, *Els manuscrits litúrgics de la Biblioteca de Montserrat*, pp. 145-167, conté, entre altres, algunes fórmules que més aviat han de qualificar-se de paralitúrgiques que de litúrgiques pròpiment dites. Hi ha encara molt a editar d'aquesta literatura llatina i catalana. Falta també un estudi de conjunt sobre els llibres d'hores catalans.

PIETAT PARALITÚRGICA. LITÚRGICA I FOLKLORE

- P. AEBISCHER, *Le «Cant de la Sibilla» en la cathédrale d'Alghero la veillée de Noël*, a «Estudis romànics» 2 (1949-1950) 171-182.
- [P. DE AURANCIA], *Mitología de las gayatas. Descripción de las procesiones tradicionales* (Castelló, 1952).
- L. BATLLE PRATS, *Piadosas manifestaciones de devoción gerundense en el siglo XV*, a AST 28 (1955) 175-181.
- J. BONET BALTA, *La litúrgia i la pietat al segle passat*, a II CLM (1967) 161-163 (resum).

- A. CAIMARI, *L'antiga pietat popular entorn de Nadal*, a AST 28 (1955) 199-222.
- R. B. DONOVAN, *The Liturgical Drama in Medieval Spain* (Toronto, 1958).
- TH. GÉROLD, *Les drames liturgiques médiévaux en Catalogne*, a «Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses» 16 (1936) 429-444.
- A. GRIERA, *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*. 14 volums (Barcelona, 1935-1947).
- Id., *Litúrgia popular* [Biblioteca filològico-històrica, XX] (Sant Cugat del Vallès, Institut Internacional de Cultura Romànica, 1967, i Barcelona, 1968³⁰).
- J. LLADONOSA PUJOL, *La eucaristia en Lérida* (Lleida, 1964).
- G. LLOMPART, *La fiesta del «Corpus Christi» y representaciones religiosas en Barcelona y Mallorca (siglos XIV-XVIII)*, a AST 39 (1966) 25-45.
- A. LLORENS, *Els goigs de la Mare de Déu en l'antiga litúrgia catalana*, a AST 28 (1955) 127-132.
- J. M. MADURELL MARIMÓN, *Tres fundacions litúrgiques montserratines*, a «Miscelánea en homenaje a Mons. H. Anglès», 499-515.
- J. MAS i un altre autor anònim, *Efemérides eucarísticas barcelonesas*, a «Scriinium», fasc. IV-VI (1952) 84-97.
- J. MASSOT I MUNTANER, *Notes sobre la supervivència del teatre català antic*, a «Estudis Romànics» 11 (1962, imprès el 1967) 49-101.
- G. MATERN, *Zur Vorgeschichte und Geschichte der Fronleichnamtsfeier besonders in Spanien. Studien zur Volksfrömmigkeit des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit* [Spanische Forschungen der Görresgesellschaft, 2.^a Serie, vol. 10] (Münster Westfalen, 1962).
- T. NOGUER I MUSQUERAS, *Devoción de Gerona a la sagrada eucaristia. Culto eucarístico gerundense: extret del «Boletín oficial eclesiástico del Obispado de Gerona»*, del 15 de maig del 1952.
- [?], *Procesión del Corpus del año 1539*, a «Scriinium», fasc. IV-VI (1952) 80-84.
- L. RUBIO GARCÍA, *Introducción al estudio de las representaciones sacras en Lérida* (Lérida, 1849).
- M. SANCHIS GUARNER, *El misteri assumpcionista de la catedral de València*, al «Boletín Real Academia Buenas Letras de Barcelona» 32 (1967-1968) 97-112.
- F. G. VERY, *The Spanish Corpus Christi procession. A literary and folkloric Study* (València, 1962).
- R. VIOLANT I SIMORRA, *Ritus i cerimònies de construcció*, a «Miscel·lània Puig i Cadafalch», I (Barcelona, 1947-1951) 173-183.

Hem citat obres com les de Donovan, Matern i Very, perquè

³⁰ És reedició de *Litúrgia popular*, a «Butlletí de Dialectologia Catalana» 17 (1929) 130-135, i 18 (1930) 1-98.

dediquen una especial atenció a Catalunya. Very s'ha servit particularment de fonts valencianes; Donovan, de catalanes; Matern ofereix tres apèndixs, dedicats a les processons de Corpus a Mallorca, a Barcelona i a València, respectivament. Tornarem a parlar de Corpus a la part següent, a propòsit de l'any litúrgic.

L'obra de Mons. Griera és important, encara que demani un poliment científic ulterior en algun aspecte. És un gran aplec de material, que ens fa veure la importància que té la filologia en l'estudi de la litúrgia i la litúrgia en l'estudi de la filologia³¹. És aquí on veiem, com enlloc, la manera com la litúrgia ha penetrat en la vida del poble.

I com la vida del poble ha penetrat en la litúrgia, ho veiem per la presència de l'element folklòric en el culte, presència que, a la segona meitat de l'Edat Mitjana, incia una decadència de la litúrgia o que té lloc precisament perquè la litúrgia era ja decadent — esmortuïda, impopular — en molts aspectes.

Aquí el material d'estudi és tan interessant com inexhaurible. És comprensible que hagi centrat l'atenció dels estudiosos especialment allí on la pietat s'ha mostrat més ufanosa, és a dir, en la solemnitat de Corpus i en la devoció eucarística en general. Però també hi ha el drama litúrgic, de gran tradició a Catalunya; el cant de la Sibilla, practicat encara a Mallorca i a Alger³²; i altres expressions de la pietat originades — algunes més que altres — en la litúrgia, com una extensió i ornament de la mateixa litúrgia.

EL MOVIMENT LITÚRGIC

A. FRANQUESA, *75 anys de patronatge de la Mare de Déu de Montserrat: 1881-1956* (Montserrat, 1958), cap. VI: *El moviment litúrgic a Montserrat* (pp. 157-185).

Íd., *El Congrés de 1915 i la seva significació històrica*, a II CLM I (1966) 5-36.

J. M. GASOL, *El Pare Alfons Maria Gubianas, monjo de Montserrat*,

³¹ Vegeu H. RHEINFELDER, *Semantik und Theologie*, a *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, II (Madrid, 1951) 253-271 (a partir de la p. 260 trobareu exemples trets del culte); íd., *El vocabulario litúrgico y las corrientes lingüísticas*, a *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica* (Barcelona, 1953). I (Sant Cugat del Vallès-Barcelona, 1955) 495-504; A. GRIERA, *Lingüística y liturgia*, a *Travaux de Lingüistique et de Littérature*, IV, I (Strassburg, 1966) 207-214.

³² Cf. MASSOT, a. c., 80-87.

liturgista eminent. *Vida i obra d'un religiós manresà* (Manresa, 1967) ³³.

- A. OLIVAR, *Die liturgische Bewegung in Spanien nach dem Ausgang des Bürgerkrieges (1939-1949)*, a «Liturgie und Mönchtum: Laacher Hefte» 4 (1949) 78-85. Reeditat a *Liturgische Erneuerung in aller Welt. Ein Sammelbericht* herausgegeben von Th. Bogler (Maria Laach, 1950), pp. 82-90.
- Íd., *El Pare Anselm Ferrer*, a *Serra d'Or* 11 (maig del 1969 [317]) 13.
- M. TRENS, *El doctor Carreras, liturgista*, a *Obres de Mossèn Lluís Carreras*, vol. 1: *Semblances*, vol. I (Barcelona, 1960) 63-66 ³⁴.

Aquí podríem multiplicar fàcilment les referències; però hem de ser fidels al sistema proposat d'assenyalar únicament els treballs que tinguin un interès científic o que serveixin com a material d'una investigació històrica. El moviment litúrgic a Catalunya, o sigui, en aquest agrupament ètnic concret, amb els seus problemes ben determinats, ha estat important i és interessant, com a experiència, per a la història. Ha tingut com dues grans fites: els dos congressos litúrgics de Montserrat, el del 1915 i el del 1965. Els estudis del Pare Franquesa són més que uns camins esbossats per a fer la història d'aquest moviment. Pel què fa a la part d'investigació científica, l'autor que firma les presents pàgines voldria que aquestes fossin també una aportació per a traçar-ne les línies històriques.

III

LA HEORTOLOGIA DE LA PART TEMPORAL

- A. DURÁN Y SANPERE, *Pregones de la fiesta del Corpus en el siglo XV*, a *Congreso Eucarístico Diocesano de Barcelona* (Barcelona, 1945) 298-301.
- J. LEMARIÉ, *Textes épiphoniques d'antiphonaires et bréviaires*, a «Ephemerides liturgicae» 75 (1961) 3-20.
- A. OLIVAR, *Cincogesma-Pentecosta: una precisió cronològica en la vida de Ramon Llull*, a «Estudios Lulianos» 10 (1966) 103-105.

³³ És una ampliació de la comunicació *Apostolat litúrgic del Pare Alfons M. Gubianas*, a II CLM I (1966) 445-451. Aquest vol. I de II CLM conté altres petites comunicacions que també poden ser interessants per a la història del moviment litúrgic a Catalunya.

³⁴ En aquest mateix volum de *Semblances* hi ha encara altres pàgines que tracten de Mn. Lluís Carreras com a liturgista.

De l'any litúrgic — si l'expressió val — ja en parlen ocasionalment els historiadors en presentar certes fonts litúrgiques³⁵. De fet, el sistema heortàstic és capital per a l'estudi de la litúrgia d'un país. Que no es deixi, doncs, enganyar el lector per aquesta breu llista bibliogràfica que precedeix: el calendari litúrgic ha estat bastant ben estudiat a Catalunya; aquí ens hem limitat a registrar els articles que no han estat citats, d'una manera o altra, amb anterioritat.

Duran es refereix a les crides catalanes, i n'edita una de Cervera, de l'any 1434 (ja hem parlat anteriorment de la festa del Corpus). Dom Lemarié cita textos de fonts manuscrites de Catalunya. Si esmento aquí un article meu, és perquè intento de fer veure que hi ha un llenguatge hoertològic antic que encara és viu a Catalunya.

Altrament, el temporal català no ofereix problemes especials. El santoral, en canvi, és més complicat.

EL SANTORAL

Ayuntamiento de Barcelona. *Divulgación histórica de Barcelona. Textos del Boletín semanal radiado a través de Radio Barcelona*, por el Instituto Municipal de Historia de Barcelona. Tomo XI: I. *Notas para un santoral barcelonés* [Publicaciones del Instituto Municipal de Historia] (Barcelona, 1960).

E. BAYERRI, *El misterio de la Asunción de María en la liturgia hispana medieval*, a «Estudios Marianos» 6 (1947) 381-402.

R. BERGA ROSSELL i F. MAYMÓ, *Notes històriques sobre les Santes Espines de Tàrrrega* (Tàrrrega, 1965).

A. COLLELL, *Raymundiana*, a AST 31 (1958) 341-366.

A. FÀBREGA, *Orígenes del culto a san Mateo en España*, a AST 29 (1956) 25-48.

Íd., *Santa Eulalia de Barcelona. Revisión de un problema histórico* (Roma, 1958).

B. GUASP GELABERT, *Sobre el extinguido culto de Cabrit y Bassa*, a AST 18 (1945) 91-102.

J. LEMARIÉ, *Le sanctoral de St.-Michel de Cuxa d'après le ms. Perpignan B. M. 2*, a *Liturgica* 3 (1966) 85-100.

³⁵ Jo mateix, per exemple, dedico a parlar-ne 30 pàgines (de la LII a la LXXXIII) de la introducció a *El Sacramentari de Vich*; una dotzena (de la 20 a la 32) de l'edició del *Sacramentarium Rivipullense*; Janini, *Las sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito*, 12-16, en tracta igualment, etc.; J. B. Ferreres, *Historia del Misal Romano*, aporta material interessant per a Catalunya.

- J. M. MADURELL MARIMÓN, *Notas dispersas, sobre el culto de las reliquias de algunos patronos*, a AST 31 (1958) 27-35.
- F. MARSÀ, *La hagiografía en la toponimia de la Marca Hispánica*, a VII Congreso de Lingüística Románica, I (1955) 505-516.
- A. OLIVAR i E. COMPTE, *Guillem de Miers, abat de Sant Pau de Roma, i la seva obra litúrgico-monàstica*, a *Liturgica* 2 (1958) 299-345.
- J. RIUS SERRA, *Oficio y misa de san José Oriol*, a AST 31 (1958) 367-384.
- V. SAXER, *Les calendriers liturgiques de Saint-Victor et le sanctoral médiéval de l'abbaye*, a «Provence Historique» 65 (1967?) 463-519.
- V. SORRIBES, *La devoció valenciana a sant Roc*, a AST 28 (1955) 321-337.
- [A. TENAS], *Missa i altres texts literaris i musicals en honor de sant Just i Pastor, germans màrtirs* (Parròquia de Sant Just Desvern, 1946).
- J. VINCKE, *Liturgische Aspekte am aragonischen Königshof um 1400*, a «Spanische Forschungen der Görresgesellschaft» 22 (1965) 217-222.
- J. VIVES, *Santoral visigodo en calendarios e inscripciones*, a AST 14 (1941) 31-58.
- J. VIVES-A. FÀBREGA, *Calendarios hispánicos anteriores al siglo XIII*, a HS2 (1949) 119-146 i 339-380; 3 (1950) 145-161.

Aquesta bibliografia és seleccionada; d'entre l'abundant literatura hagiogràfica hem triat els títols que tenen una especial relació amb el culte. De la publicació de les emissions radiofòniques de Barcelona ens interessa sobretot la primera part, que assenyalen, malgrat que es tracti d'una obra de divulgació, cosa, però, que no excusa les deficiències en la crítica històrica i en la manipulació — algunes vegades tampoc crítica — de les fonts. Aquest judici val també per a l'estudi de Bayerri. Del llibre de Berga i de Maymó cal assenyalar particularment les pàgines 64 i següents, en les quals els autors tracten del culte litúrgic de la relíquia en qüestió. El Pare Collell ens dóna la història dels tres oficis en honor de sant Ramon de Penyafort. L'article de Guasp tracta del culte que hom tributà, a Mallorca, als defensors del rei Jaume II contra Pere II d'Aragó; morts en la guerra l'any 1285, foren venerats com a màrtirs. Madurell edita textos litúrgics relatius a sant Cugat i a sant Sever. El calendari monàstic de Guillem de Miers va tenir una especial acceptació a Catalunya (Montserrat, Sant Cugat del Vallès); en apèndix al meu treball publicat amb la col·laboració d'E. Compte, publico, reconstruït, el calendari propi de Sant Cugat. Si hem inclòs en la nostra llista l'article de Saxer, és perquè la

reforma monàstica de Sant Víctor de Marsella penetrà a Catalunya i hi imposà les peculiaritats de la seva litúrgia, com solen fer els grans centres reformadors. Els sants Just i Pastor tenen un culte molt antic i divulgat a Catalunya. De l'article de Vincke cal recordar aquí la segona part: l'infant Martí, l'any 1391, es preocupa que el dia de sant Agustí sigui declarat festa de precepte. Els calendaris hispànics editats per Vives i per Fàbrega són també interessants per a Catalunya; però hem d'assenyalar particularment aquí l'edició del calendari de Ripoll (ms. 59 del mateix fons, del segle x o del xi: HS 2, 122-136).

Val per al santoral, naturalment, allò que abans hem dit sobre el temporal i sobre l'estudi de l'heortologia en general. El santoral acusa molt millor que el temporal les característiques del país a què pertany litúrgicament. En el santoral trobem uns criteris molt segurs per a determinar la data i la pàtria o la provinença d'un llibre litúrgic; per això els investigadors prendran sempre un interès especial per al santoral. Aquest, per altra banda, arrelat com sempre ha estat en la devoció del poble, forneix punts innombrables de recerca.

IV

Aquesta quarta part està dedicada a l'arqueologia i a l'art cristià. El lector trobarà a faltar obres com, per exemple, històries de l'art cristià, on ja és obvi que hom tracta de punts que tenen relació amb el culte. La nostra bibliografia, per tant, és seleccionada.

OBRES ARQUEOLÒGIQUES DE CARÀCTER GENERAL

- Actas de la 1.ª Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana* (Vitoria, 1967), ed. por P. Palol.
- F. CAMPRUBÍ, *El Museo diocesano de Barcelona*, a AST 37 (1964) 319-334.
- P. DE PALOL, *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)* (Madrid-Valladolid, 1967).
- J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda* [Biblioteca Histórica de la Biblioteca Balmes, serie II, vol. XVIII] (Barcelona, 1942), i 2.ª edició, Barcelona, 1969, amb un *Suplemento*.

Pel què fa a l'obra de Camprubí, assenyalem el catàleg d'objectes litúrgics a partir de la seva pàgina 331. Detallarem, als seus llocs, el contingut que ens interessa de les *Actas* editades pel professor Pere de Palol Salellas. El gros volum *Arqueología cristiana* del mateix autor és una obra bàsica també per als estudiosos de Catalunya i de les nostres coses. També conté una munió de detalls importants per a la litúrgia l'obra, no menys fonamental, de Monsenyor Josep Vives.

LES BASÍLIQUES CRISTIANES

- A. M. ADROER TASIS, *Últimos hallazgos en la basílica paleocristiana de Barcelona*, a «Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad (de Barcelona) 8 (1965) 47-58³⁶.
- T. AINAUD, *Notas sobre iglesias prerrománicas*, a «Anales y Boletín Museos de Arte de Barcelona» 16 (1948) 313-320.
- E. JUNYENT, *Las iglesias de la antigua sede de Egara*, a *Centro Excursionista de Tarrasa*: circular núm. 51 para los socios; núm. extraordinario (deseembre, 1951) 3-22.
- P. DE PALOL, G. ROSSELLÓ-BORDOY; A. ALOMAR i J. CAMPS, *Notas sobre las basílicas de Manacor, en Mallorca*, a «Boletín Seminario Estudios de Arte y Arqueología» 33 (1967) 9-48, amb 21 làmines.
- P. PONSICH, *Les deux églises mozarabes de Sournia (Pyr.-Or.)*, a «Anales y Boletín Museos de Arte de Barcelona» 6 (1948) 297-311.
- J. PUIG I CADAFAALCH, *Noves descobertes a la catedral d'Egara* (Terrassa, 1948).
- M. L. SERRA, *La basílica cristiana de la Isla del Rey (Mahón)*, a *Actas de la 1.ª Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana*, 27-42, més 8 làmines.
- J. SOL VALLÉS, *Hipótesis sobre una abertura de la basílica paleocristiana de Barcelona*, a *Estudios dedicados a A. Durán y Sanpere, I* [Ayuntamiento de Barcelona, Museo Histórico de la Ciudad: Seminario de Arqueología e Historia de la Ciudad: publicación 17] (Barcelona, 1967) 149-152.
- F. P. VERRIÉ, J. SOL, A. M. ADROER i P. DE PALOL, *Excavaciones en la basílica paleocristiana de Barcelona*, a *Actas de la 1.ª Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana*, 43-76, amb 6 làmines.

La distribució que fem de la matèria ha estat imposada per les mateixes publicacions. Les grans descobertes dels nostres dies, a

³⁶ Vegeu, de la mateixa autora, *Estudio de la cerámica «terra sigillata» hallada al excavar la basílica paleocristiana de Barcelona*, a *Estudios dedicados a A. Durán y Sanpere I* (1967) 153-173.

Catalunya i països de parla catalana, són les basíliques paleocristianes, particularment la de Barcelona. Si A. Puig i Cadafalch deixà molt madura, molt perfecta, la investigació de l'arquitectura litúrgica romànica, en el camp paleocristià queden encara punts per indagar i problemes per resoldre. No toquem aquí la hipòtesi, formulada per autors no catalans, sobre Catalunya com a pàtria de l'art romànic; es una qüestió important, però fuig del camp de la investigació estrictament litúrgica.

ELS ALTARS

- A. OLIVAR, *El ara paleocristiana de San Pedro de Tarrasa*, a *Miscellanea Liturgica in onore di Sua Em. il Cardinale Giacomo Lercaro*, II (Desclée & Cⁱ, 1967) 1045-1051, i dues làmines.
- P. DE PALOL SALELLAS, *El baptisterio de la basilica de Tebessa y los altares paleocristianos circulares*, a «Ampurias» 17-18 (1955-1956) 282-286.
- Íd., *El pie de altar, de época visigoda, de Santes Creus*, a «Boletín arqueológico» 57 (1957) 13-21, amb 5 làmines.
- Íd., *Las mesas de altar paleocristianas en la Tarraconense*, a «Ampurias» 19-20 (1957-1958) 81-102.
- J. SUBIAS GALTER, *Els pallis. Or i argent a l'orfebreria romànica catalana*, a *Miscel·lània Puig i Cadafalch I* (1947-1951) 373-382.
- J. VIVES, *Un nuevo altar romano-cristiano en la Tarraconense*, a «Analecta Bollandiana» 67 (Mélanges Paul Peeters, I, 1949) 401-406.

L'altar cristià, com veiem, ha trobat bons investigadors a Catalunya. Però que hom hagi pogut descobrir recentment una altra bella ara antiga i en un lloc com Tarrassa, demostra quantes sorpreses no ens pot reservar encara l'arqueologia.

L'ART ENTORN DE L'EUCARISTIA

- A. F. MARCET, *Anagramas y dibujos en las hostias*, a *Congreso Eucarístico Diocesano de Barcelona* (1945) 374-377.
- J. MARQUÈS CASANOVES, *La reserva eucarística fins al segle XV*, a II CLM (1967) 283-287, més 8 làmines.
- M. TRENS, *XXXV Congreso Eucarístico Internacional. Exposición Nacional de Arte Eucarístico Antiguo. Catálogo-guía* (Barcelona, Museo de Historia de la Ciudad, 1952).
- Íd., *Las custodias españolas* (Barcelona, 1952).
- Íd., *La eucaristía en el arte español* (Barcelona, 1952).

Aquest apartat ve a ser un complement del que anteriorment hem dit sobre la solemnitat de Corpus i sobre la pietat eucarística paralitúrgica. De les 2.000 hòsties coleccionades a Montserrat pel Pare Adeodat Marcet, s'en perderen unes 1.400 durant la nostra guerra civil; eren exemplars vinguts de tot el món, tant del ritu llatí com dels orientals. L'estudi de Marquès es recolza sobre documentació gironina.

Hauríem pogut augmentar la llista de referències amb títols de catàlegs de museus o de col·leccions o d'altres exposicions; ni així hauríem progressat molt en allò que veritablement ens falta a Catalunya: un inventari general d'objectes litúrgics antics.

ALTRES TÍTOLS D'ARQUEOLOGIA

J. AINAUD, *Les fonts baptismals de la catedral romànica de Barcelona*, a AST 37 (1964) 357-359.

Íd., *La consagració dels Crists en creu*, a *Litúrgica* 3 (1966) 11-20.

F. CAMPRUBÍ ALEMANY, *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)* (Barcelona, 1952).

Com a conclusió d'aquesta quarta part, podem dir que no manquen pas arqueòlegs i historiadors de l'art a la investigació de la història de la litúrgia a Catalunya. Potser aquests — nombrosos, ben formats i prestigiosos, alguns d'ells — no existirien sense l'impuls donat per un Puig i Cadafalch i un Mn. Josep Gudiol, els quals, certament, no treballaren amb la instrumentació bibliogràfica ni amb els recursos científics o tècnics dels nostres dies. Tampoc no existirien si Catalunya no proporcionés un material d'estudi vast i important.

CONCLUSIÓ GENERAL

Que hem perdonin els lectors — sobretot els autors! — per les omissions que hagi pogut cometre en aquest treball. Em sembla que la llarga cadena d'autors i de títols demostra que la investigació històrico-litúrgica no és una ciència negligida a Catalunya, ni molt menys. I només hem registrat els títols referents a Catalunya i a les terres de parla catalana: hi ha, a més, altres estudiosos

catalans dedicats actualment a l'estudi de temes històrics no catalans de la litúrgia.

Aquesta cadena de títols às rica i variada, cosa que fa veure que Catalunya, per la situació geogràfica i per determinades circumstàncies històriques, ofereix un interès especial en el camp científic de què tractem. En poques paraules: si avui volguéssim traçar les línies essencials de la història de la litúrgia, o del culte en general, a Catalunya, ja podríem fer-ho bé amb el material aplegat fins ara i amb els estudis realitzats. Aquesta constatació em sembla important, perquè, havent pres la litúrgia, a Catalunya, unes formes molt particulars, autòctones i reveladores de les peculiaritats de la nostra cultura i de la nostra civilització, i essent, per altra banda, el culte, en les seves diverses formes, la manifestació viva de la religió d'un poble, cal conèixer la història d'aquest culte per conèixer el poble. Hem après, als nostres dies, a donar importància, en la historiografia, a determinats aspectes de la civilització d'un país: l'aspecte econòmic, per exemple, i el social en general. Ara bé, la vida religiosa — i, dins d'aquesta, principalment la litúrgia — em sembla un aspecte primordial (segurament el que ho és més) en l'estudi de la fesomia d'un poble, especialment d'un poble com Catalunya, que no n'ha tingudes d'altres, de manifestacions històriques de la seva religió, com haurien pogut ser, per exemple, els corrents reformadors i contrarreformadors o les guerres religioses que han sofert altres països.

Que em siguin lícites, per acabar, algunes observacions fetes sobre la llista dels nostres epígrafs, llista allixonadora encara en altres sentits. Potser no fruiríem, a Catalunya, d'una bibliografia litúrgica històrica tan abundant si els autors no haguessin disposat de mitjans seriosos, aptes i còmodes, per publicar els treballs. Pensem en diferents revistes, però sobretot pensem en «*Analecta sacra Tarraconensia*» i en «*Hispania sacra*», dirigides, ambdues, per Mons. Josep Vives, el qual dirigeix també la col·lecció, fundada per ell, «*Monumenta Hispaniae sacra*». Voldríem també fer notar que les miscel·lànies commemoratives, mirades per alguns amb un cert desplaer, sobretot pels qui hi han de contribuir tantes vegades (acaben, però, fent-ho amb gust i responsabilitat, puix que es tracta d'homenatjar justament mestres o amics, la major part de les vegades), són una ocasió per a escriure o fer escriure, com ho són

igualment els congressos. Aquí penso particularment en els volums 1, 2 i 3 de la sèrie de *Liturgica* de la col·lecció *Scripta et Documenta*, i en el bell aplec d'estudis històrics sobre la litúrgia a Catalunya que és el volum III de *II Congrés Litúrgic de Montserrat*. Finalment, una altra observació: avui les biblioteques i els arxius eclesiàstics (no cal dir els altres arxius i les altres biblioteques) estan més ordenats i més ben servits que no ho estaven durant els primers decennis del nostre segle. Tot això convida a treballar amb gust, amb més seguretat i amb millors orientacions, sense enuigs ni pèrdues de temps. ¿La Societat Catalana d'Estudis Litúrgics serà també un veritable estímul a portar endavant, amb major intensitat encara, el treball realitzat fins ara?

ALEXANDRE OLIVAR

Montserrat, setembre del 1969

Post scriptum. — A l'apartat relatiu als prozers-troper convé afegir que M. G. Gros ha emprès l'estudi i l'edició de dues fonts importants conservades a Vic. — Pertocant a la pietat paralitúrgica, observem que G. Llompart ha publicat altres articles referents al folklore religiós balear i llevantí, més o menys relacionats amb la litúrgia. En dono compte en al *Literaturbericht d'Archiv für Liturgiewissenschaft*. — Recordem, finalment, que el 8 de desembre del 1969 morí Mons. Higini Anglès; aprofito aquesta ocasió per tributar admiració i reconeixença als seus alts mèrits d'investigador.

A. O.

Gener del 1970